

ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧІ КОНЦЕПЦІЇ М. БАХТІНА В СУЧАСНИХ БІБЛІЙНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: КОН'ЮНКТУРА ТА МЕЖІ ДОЦІЛЬНОСТІ

Роман Біляшевич

Київський національний лінгвістичний університет, Київ

Літературознавчо-філософські концепції М. Бахтіна – поліфонія, хроно-топ, карнавалізація – зайняли чільне місце в гуманітарних дослідженнях другої половини ХХ ст. Доволі швидко їх почали залучати також і до вивчення біблійних текстів¹. Оскільки кожна з них має надзвичайно широке застосування, а література, присвячена Бахтіну, просто неосяжна (сьогодні вже осмислюють таке явище, як «індустрія Бахтіна»²), то в цій статті ми зосередимо увагу лише на ідеях, пов'язаних із проблемою влади. Йдеться насамперед про владні стратегії в тексті, про стосунки між автором і героєм та взаємодію голосів-ідеологій. Усі вони так чи так стосуються бахтінської теорії поліфонічного роману.

Літературна поліфонія передбачає існування в тексті багатьох самостійних голосів, між якими мають існувати рівноправні взаємозв'язки. Це явище Бахтін характеризував по-різному: взаємодія, співіснування, зіткнення, перетин. Мислитель пов'язував «голос» із «переконанням», «особливим поглядом на світ», «самостійним ідеологічним центром»³. Особливість поліфонічних творів – образ героя в них «нерозривно

¹ B. Green, *Mikhail Bakhtin and Biblical Scholarship: An Introduction*, Atlanta: Society of Biblical Literature 2000, 205; R. Boer (ed.), *Bakhtin and Genre Theory in Biblical Studies*, Atlanta: Society of Biblical Literature 2007, 205; R. Polzin, *Moses and the Deuteronomist: A Literary Study of the Deuteronomistic History: Deuteronomy – Joshua – Judges*, New York: Seabury Press 1980, 226.

² В. Л. Махлин, «Наследие М. М. Бахтина в контексте западного постмодернизма» // С. С. Аверинцев – Ю. Н. Давыдов, *М. М. Бахтин как философ*, Москва: Наука 1992, 206-221.

³ Д. М. Магомедова, «Полифония» // Н. Д. Тмарченко (ред.), *Поэтика: Словарь актуальных терминов и понятий*, Москва: Изд-во Кулагиной – Intrada 2008, 175.

пов'язаний з образом ідеї та невіддільний від неї. Ми бачимо героя в ідеї та через ідею, а ідею бачимо в ньому і через нього»⁴.

Саме до комплексу цих бахтінських ідей часто вдаються дослідники біблійних текстів – насамперед представники постколоніальної та феміністичної критики. Один із головних напрямів їхніх праць – пошук у Біблії «маргінальних» голосів і надання їм значущості: «...Укладачі канону, подібно до романіста, про якого писав Бахтін, намагалися створити діалогічну взаємодію між багатьма конкурентними мовами та ідеологіями з різних груп і різних епох»⁵.

Концепції Бахтіна використовують як методологічну, так і світоглядну основу. Засадничим стало твердження, що множинність голосів «децентрує патріархальний контроль, зосереджений у будь-якої однієї особи чи групи»⁶. Представниці феміністичної критики наполягають, що «монологічне, самопроголошене, авторитетне слово патріархів, яке усуває жінок з різних рівнів, не є остаточним, не є та не може бути останнім словом»⁷.

Іноді таке тлумачення Біблії межує з анахронізмом. Сприйняття тексту відбувається крізь призму сучасних ліберальних цінностей: для кожного голосу потрібно знайти протиголос, щоб установити рівновагу⁸. Загалом, знаковим є зауваження Ріда, що при застосуванні концепцій Бахтіна Біблія – це «в багатьох аспектах авторитарний текст»⁹.

Швидкому та широкому залученню концепцій Бахтіна до вивчення Біблії серед інших чинників сприяло й те, що західні дослідники вказували на богословські витоки його ідей (це, до речі, відверто визнає Грін¹⁰). Наприклад, такі авторитетні американські науковці, як Морсон та Емерсон, характеризуючи зв'язки між теорією поліфонічного роману і богослов'ям, спробували реконструювати хід думки Бахтіна так: «...Ми можемо уявити, що Бог створив світ "по-айнштайнівськи" поліфонічним.

⁴ М. М. Бахтин, *Собрание сочинений в 7 томах*, т. 6: *Проблемы поэтики Достоевского: Работы 1960-х-1970-х годов*, Москва: Русские словари – Языки славянской культуры 2002, 99.

⁵ I. Pardes, *Countertraditions in the Bible: A Feminist Approach*, Cambridge: Harvard University Press 1992, 145.

⁶ B. Green, *Mikhail Bakhtin and Biblical Scholarship: An Introduction*, 58.

⁷ Там само.

⁸ Там само, 160.

⁹ W. L. Reed, *Dialogues of the Word: The Bible as Literature According to Bakhtin*, New York – Oxford: Oxford University Press 1993, 14.

¹⁰ B. Green, *Mikhail Bakhtin and Biblical Scholarship: An Introduction*, 129.

Він створив істот, які не піддаються завершенню та є насправду вільними і здатними здивувати Його так само, як персонажі Достоевського дивували свого творця»¹¹. А класики західної бахтіністики Кларк і Голквіст висунули гіпотезу про те, що зацікавлення Бахтіна карнавалом і тілесністю зумовив насамперед його тісний зв'язок із кенотичною традицією східного християнства, для якої притаманне зосередження на таких моментах життя та рисах Ісуса Христа, як покірне втілення, смиренне страждання і добровільна смерть¹².

Проте, якщо в 1970-х чи 1980-х роках Бахтіна багато-хто вважав парадоксальним православним мислителем, то оприлюднені архівні матеріали й дослідження останнього десятиліття значно змінили такий образ мислителя. Як виявилось, він перебував під впливом доволі різних світоглядних систем. З огляду на це, ми пропонуємо дещо детальніше проаналізувати один із таких сюжетів – це допоможе по-новому подивитися на витоки деяких бахтінських концепцій.

У «Проблемах поетики Достоевського» Бахтін починає виклад теорії поліфонічного роману з розгляду стосунків автора і героя, виокремлюючи при цьому два типи авторів – монологічний і поліфонічний. Він стверджує, що між монологічним автором і його героєм немає діалогічних стосунків: «У монологічному задумі герой закритий і його смислові межі строго окреслені: він діє, переживає, мислить і усвідомлює в межах того, чим він є, тобто в межах свого, як дійсність, визначеного образу; він не може перестати бути самим собою, тобто вийти за межі свого характеру, своєї типовості, свого темпераменту, не порушуючи при цьому монологічного авторського задуму щодо нього»¹³.

Натомість у поліфонічному романі автор займає позицію, «яка утверджує самостійність, внутрішню свободу, незавершеність і невирішеність героя. Герой для автора не “він” і не “я”, а повноцінний “ти”, тобто інше чуже повноправне “я” (“ти еси”)¹⁴. Так, на думку Бахтіна, відбувається «коперниківський переворот»: все, що раніше було в надмірному кругозорі монологічного автора (зокрема такі об'єктивні риси персонажів, як їхнє соціальне становище, характер, зовнішність) вводиться у кругозір героя та стає предметом його самосвідомості. Поліфонічний автор

¹¹ G. S. Morson – C. Emerson, *Mikhail Bakhtin: Creation of a Prosaics*, Stanford: Stanford University Press 1990, 267.

¹² K. Clark – M. Holquist, *Mikhail Bakhtin*, Cambridge – Massachusetts – London: The Belknap Press of Harvard University Press 1984, 84.

¹³ М. М. Бахтин, *Проблеми поетики Достоевського*, 61.

¹⁴ Там само, 74.

формує цілісність твору як великий діалог, а сам постає лише як його організатор і учасник, який займає рівноправну позицію щодо інших співрозмовників.

Викладене в загальних рисах відображає усталений набір положень, так би мовити «фасад» бахтінської концепції монологічного та поліфонічного авторів.

Однак за зручним протиставленням у цій концепції криється неабияка смислова напруга. З одного боку, Бахтін, критикуючи монологічний світогляд, кардинально обмежив авторську сферу впливу. Щобільше, як зауважила Крістева, він дав поштовх до повного усунення автора. З іншого боку, проголошуючи самостійність героя, Бахтін водночас зазначав, що це – частина авторського задуму: «...Її так само створено, як і не-свободу об'єктного героя»¹⁵.

Так у художній позиції поліфонічного автора виявляється певна амбівалентність: він ніби й самоусувається, але водночас без його волі годі обійтися. Подібна ситуація з героями поліфонічного роману: їхній голос звучить на рівні з голосом автора, проте вони, по суті, не здатні вийти за межі авторського задуму. Видається, що за допомогою літературознавчих понять Бахтін вирішував інше питання, оперуючи при цьому різновекторними світоглядними імпульсами.

Витоки й особливості теорії поліфонічного роману неможливо зрозуміти, якщо послуговуватися лише «Проблемами поетики Достоевського». Невипадково вже наприкінці 80-х років Аверінцев стверджував, що для розуміння Бахтіна «необхідно насамперед мати перед собою сукупність того, що він написав, як щось осяжне»¹⁶.

Ідеться насамперед про такі ранні праці, як «Мистецтво і відповідальність», «До філософії вчинку», «До питань методології естетики словесної творчості» та найголовнішу – «Автор і герой». Цей трактат позначений глибоким впливом понятійних і доктринальних запозичень із християнського богослов'я: «Зсередини героя те ціле, що завершує його, не може бути дане... воно сходить на нього – як дар – з іншої активної свідомості – творчої свідомості автора»¹⁷. Бахтін описує завершеність героя як «викуплення», «спасіння» та «оправдання»: «Організм просто

¹⁵ М. М. Бахтин, *Проблемы поэтики Достоевского*, 76.

¹⁶ С. Аверинцев, «*Михаил Бахтин: ретроспектива и перспектива*» // *Дружба народов* 3 (1988) 258.

¹⁷ М. М. Бахтин, «Автор и герой в эстетической деятельности» // його ж, *Собрание сочинений в 7 томах*, т. 1: *Философская эстетика 1920-х годов*, Москва: Русские словари – Языки славянской культуры 2003, 95.

живе, але зсередини себе самого неоправданий. Тільки ззовні може зійти на нього благодать оправдання»¹⁸.

У такій понятійній системі позицію автора порівнюють зі становищем Бога-Творця: «Божественність художника – в його долученні до вищого позаперебування [вненаходимости]...Знайти суттєвий підхід до життя ззовні – ось завдання художника. Завдяки цьому художник і мистецтво взагалі створюють цілком інше бачення світу, образ світу, реальність смертної плоті світу, яку жодна з інших культурно-творчих активностей не знає»¹⁹. Естетичне ставлення автора до героя постає як «співвідношення дару і нужди, прощення *gratis* – і злочину, благодаті – і грішника»²⁰.

Водночас, в «Авторі і герої» фігурує ще одна принципова настанова: автор і герой «борються між собою», «протистоять» один одному; взаємини між ними – «напружені», а в окремих випадках герой навіть «оволодіває автором»²¹. Бочаров вважає, що саме цей аспект – трактування героя як носія «сміслового спротиву» авторові – прокладає один із магістральних шляхів від «Автора і героя» до «Проблем творчості Достоевського»²².

Отже, щонайменше три елементи перейшли з «Автора і героя» до теорії поліфонії та стали її основними компонентами: 1) уявлення про позаперебування автора і (не)завершеність героя; 2) порівняння позиції автора зі становищем Бога-Творця; 3) теза про напружені стосунки між автором і героєм.

Парадокс, який і створює смислову напругу, полягає в тому, що наскільки перші два компоненти були спочатку тісно пов'язані з християнською традицією, настільки ж третій їй засадничо суперечив. У цій синкретичній богословській підкладці – в тому, що Бахтін до кінця життя вперто намагався поєднати непоєднані духовні імпульси – криється одна з головних особливостей теорії поліфонічного роману. І здається, що на певних етапах у бахтінських концепціях домінував саме той світогляд, який репрезентувала остання «конфронтаційна» теза.

¹⁸ Там само, 132.

¹⁹ Там само, 248.

²⁰ Там само, 165.

²¹ Бахтин, «Автор и герой в эстетической деятельности», 99.

²² С. Г. Бочаров «Проблемы творчества Достоевского: Комментарии» // М. М. Бахтин, *Собрание сочинений в 7 томах*, т. 2: *Проблемы творчества Достоевского – Статьи о Л. Толстом - Записи курса лекций по истории русской литературы*, Москва: Русские словари 2000, 451.

Без урахування богословських мотивів неможливо зрозуміти поєднання різних естетичних парадигм у працях Бахтіна. Хоча це й може видатися парадоксальним, та саме богословські поняття найкраще розкривають суть його літературознавчої концепції.

Отже, важливо з'ясувати зміст і витоки другого світогляду, репрезентованого положенням про протистояння між автором і героєм. Відповідь на це запитання потрібно шукати в культурно-історичному середовищі російської Срібної доби, одним із наймолодших представників якої, на думку багатьох дослідників, був Бахтін.

Бахтін неодноразово визнавав потужний вплив Іванова: «Найавторитетнішим для мене поетом... і не тільки поетом, а й мислителем і вченим, був В'ячеслав Іванов...»²³. У ранніх текстах і лекціях Бахтін часто покликався на збірку статей Іванова «По зірках» (1909), у якій викладено концептуальні засади символізму. Наприклад, лейтмотив програмної статті «Ідея неприйняття світу» – положення про те, що без спротиву («противления») божеству людина позбавлена містичного життя.

На переконання Іванова, спочатку будь-який духовний спротив вважався позитивним явищем і був безпосередньо пов'язаний з екстатичними станами. Лише згодом, коли оргіастичний досвід кристалізувався в усталені релігійні форми, з'явився поділ на угодний та негодний бунт. Угодними визнавалися ті «богоборці», які або схилилися перед Богом, або яким вдавалося виторгувати якісь права. До цього типу мислитель відносив біблійних Йова і Якова: «Ці останні суть фактори поступового розширення, зм'якшення та олюднення ідеї божества, прогресивні моменти релігійно-історичного процесу»²⁴.

В «Ідеї неприйняття світу» Іванов послуговується поняттям «старовинне богоборство», яким передає вільний духовний пошук і самопожертву. Зокрема таким «пережитком (survival) старовинного богоборства»²⁵ він вважає бунт Івана Карамазова, хоча з погляду християнського богослов'я, це – відверте люциферіанство²⁶.

Особливого звучання ідеї Іванова про «спротив» і «протистояння» набувають у російськомовному контексті. Справа в тому, що його поняття «противление» перегукується із синодальним перекладом відомого

²³ *Беседы В. Д. Дувакина с М. М. Бахтиным*, Москва: Прогресс 1996, 106.

²⁴ В. И. Иванов, «Идея неприятия мира» // його ж, *Родное и вселенское*, Москва: Республика 1994, 51.

²⁵ Там само, 53.

²⁶ В. Ляху, *Люциферов бунт Ивана Карамазова: Судьба героя в зеркале библейский аллюзий*, Москва: Библийско-богословский институт св. апостола Андрея 2011, 282.

вислову ап. Павла «сыны противления» (Еф 2:2; 5:6; Кл 3:6). Для прикладу, можна порівняти два твердження. Іванов: «Без противления Божеству нет мистической жизни в человеке...»²⁷. Ап. Павло: «Никто да не обольщает вас пустыми словами, ибо за это приходит гнев Божий на сынов противления» (Еф 5:6).

Загалом же, богослов'я бунту та спротиву ґрунтується на уявленні про божество, як про щось таке, з чим потрібно боротися. Фактично, тут задіяно добре відому Іванову гностичну доктрину, згідно з якою творець матеріального світу – злий і недосконалий, а тому людям потрібно йому протистояти.

Важливо зазначити, що основні тези Іванова своєрідно переломлюються у концепціях Бахтіна. Так, один із постулатів названої статті неабияк розкриває світоглядну основу теорії поліфонічного роману: «Ідея неприйняття світу – ідея містико-анархічна, оскільки її розкриття обов'язково вводить нас у коло містичних переживань особистості та, протиставляючи *необхідності* останню свободу, *людину*, постулює соборність як останню свободу *людства*, яка заперечує у сфері суспільних відносин будь-який *примус*»²⁸. Якщо взяти до уваги, що Бахтін перекладав ідеї Іванова з мови релігійно-езотеричних понять мовою секуляризованих наукоподібних і філософських концептів, то можна виокремити низку важливих паралелей: «необхідність» – «монологізм», «остання свобода» – «останнє слово про самого себе», «соборність» – «поліфонія», суспільні відносини без «примусу» – «карнавальна» модель соціуму. Стає також зрозуміло, звідки в Бахтіна така пильна увага до теми спротиву та напруги.

Зрештою, в «Авторі і герої» міститься приклад прямого впливу івановського положення про «протистояння» між людиною і Творцем. Ідеться про уривок із вірша Іванова «Йов» («тот дар, что Бог назад берет, *упрямым* сердцем не утрачен»²⁹), який Бахтін зацітував, наголошуючи на слові «впертий». На думку дослідників, це свідчить про те, що він добре знав специфіку уявлень Іванова про біблійного Йова.³⁰

Отже, в підході Бахтіна до проблеми автора і героя можна виокремити два рівні. Перший, так би мовити офіційно-хрестоматійний,

²⁷ В. И. Иванов, «Идея неприятия мира», 51.

²⁸ Там само, 56.

²⁹ М. М. Бахтин, «Автор и герой в эстетической деятельности», 80.

³⁰ В. Ляпунов та ін., «Автор и герой в эстетической деятельности: Комментарии» // М. М. Бахтин, *Собрание сочинений в 7 томах*, т. 1: *Философская эстетика 1920-х годов*, 571.

передбачає поділ авторів на два типи: монологічний і поліфонічний. На другому ж виявляються системні протиріччя у трактуванні проблеми автора і героя. Якщо на ранніх етапах створення теорії Бахтін порівнював позицію автора зі становищем милосердного Бога та пов'язував його позаперебування з піклуванням про героя, то в пізніших монографіях про Достоевського – переважно з напругою і конфліктами. Таке становище зумовлене намаганням Бахтіна поєднати взаємозаперечувані світоглядні засади – узгодити християнське розуміння любові, яка милує та прощає, із гностично-теософськими принципами бунту та спротиву.

Якщо ж узяти до уваги той факт, що чимало інших популярних у сучасній біблістиці концепцій (скажімо, смерть автора або карнавалізація) також тісно пов'язані з гностично-теософськими доктринами, то виникає парадоксальна ситуація: дослідження Біблії часто провадять за допомогою методологій, які ґрунтуються на світоглядно чужих їй доктринах. Прикметно, що це явище, зазвичай, оминають увагою, хоча використання конкретної методології в гуманітаристиці передбачає не тільки послуговування певним інструментарієм, а й залучення сформованої системи цінностей. І тут уже з усією гостротою виникає питання якості, коректності та врешті-решт мети застосування тієї чи іншої концепції вивчення Біблії.